

II

O ŠTAJERSKEM SUBSTRATU GOVOROV V TUHINJSKI DOLINI
IN ČRNEM GRABNU

Tuhinjsko dolino in Črni graben kakor tudi celotno hribovsko področje med tema dvema dolinama so Slovenci poselili s štajerske strani oziroma iz Celjske kotline. Od tod so prodirali po stari rimski cesti, ki je nekdanj vezala Rim s Panonijo: Celje—Vransko—Trojane—Črni graben—Emona, preko Motnika pa so prišli v Tuhinjsko dolino. Kako daleč na zahod je prodrli štajerski naselitveni tok in kje je trčil na gorenjskega, ki je prihajal z nasprotne strani, ni znano. Vsekakor je razvidno, da današnja dialektična meja med štajersščino in gorenjščino, ki poteka po vzhodnih grebenih Kamniških planin, po Menini planini in od tod preko Motnika na Reber (Ramovš, Hist. gram. VII, 114), ni bila meja med naselitvenima področjema omenjenih dveh tokov, čeprav gre to stran danes za gorenjščino, onstran pa za štajerski savinjski dialekt, ki izhajata v bistvu vsaka iz drugačnega govornega načina. Prav tako je jasno, da gre na obsežnem področju današnje vzhodne gorenjščine za prvotni štajerski jezikovni substrat, pa četudi bi ga danes z ničimer več ne mogli dokazati. Govorne razlike med posameznimi slovanskimi rodovi, ki so poseljevali slovensko zemljo, so bile tedaj sicer še minimalne, morda komaj opazne, vendarle pa so se te majhne nianse sčasoma utegnile razviti v pomembne dialektične posebnosti. Toda živahen promet med posameznimi pokrajinami z različnim govornim načinom je tu in tam njihovo govorno podobo sčasoma zabilisal, jo prekril z novimi pojavi ali jo celo docela nadomestil z novo. Poglejmo samo današnjo dialektično sliko Savinjske doline, ki jo je tudi naselil štajerski naselitveni tok kot centralno Štajersko. In vendar kakšna je razlika med enim in drugim dialektom! Današnji savinjski dialekt je primeroma mlada vmesna tvorba med gorenjščino in centralno štajersščino. Nastal je zaradi živahnih stikov med tema dvema mnogo starejšima govornima osnovana, od katerih je vsaka prispevala v njegovo zgradbo svoj delež: centralna štajersščina osnovo, gorenjščina pa izpremembo prvotnega razvojnega »načrta«, ki se je odrazil zlasti v razvoju savinjskega vokalizma, pa tudi v mnogih drugih savinjskih značilnostih.

Zato savinjščina ni danes niti tipično štajerski, še manj pa seveda tipično gorenjski dialekt, pač pa je črpal pobude za svoj nastanek tako tam kot tu in je zato pravi predstavnik vmesnih, prehodnih dialektov, ki že od nekdanj žive dvojno življenje.

Nekaj podobnega, samo da v mnogo večji meri kot s savinjščino, se je moralo nedvomno zgoditi tudi s celotnim predelom med dolino Radomlje in Tuhinjsko dolino. Tudi tu so bili prvotni naseljenci Štajerci. Zato bi tod pričakovali štajerske govore. Toda zaradi več stoletij trajajočega živahnega stika z gorenjščino, morda tudi zaradi kasnejše notranje kolonizacije, je ta predel podlegel jezikovnemu vplivu gorenjskega dialekta. Tako imamo danes tu opravka z vzhodno varianto gorenjskega dialekta in ne več s štajersščino, ki bi jo sicer pričakovali. Štajerska govorna osnova je potemtakem na zahodnem robu pretrpela dvakratno izgubo: delno s formacijo savinjskega dialekta in popolno ali skoraj popolno z izgubo celotnega področja med omenjenima dvema dolinama in nad njima. Tako približno smo si predstavljali razširitev gorenjščine po nekdanj štajerskem naselitvenem področju, po Tuhinjski dolini in Črnem grabnu, kajti da so sem Slovenci res prišli iz Celjske kotline, že dolgo ni več novost.

Spričo nezadostnega poznanja vzhodnih gorenjskih govorov nikomur niti na misel ni prišlo, da bi pogledal, če so morda le kje kake dialektične sledi, ki bi lingvistično podprle trditev zgodovinarjev o naselitvi tega področja s štajerske strani, podobno kot notranjski dialekt priča, da so Notranjsko in Vipavsko dolino prvotno naselili Dolenjci. Je pa tudi povsem razumljivo! Štajerski dialekti se namreč danes začenjajo šele na skrajnjem vzhodnem koncu omenjenih dveh dolin s savinjščino, ki pa je že sama plod gorenjščine in centralne štajersčine. Kdor ni sam prehodil ali vsaj pregledal celotnega področja zahodno od tod, bi si ne mogel niti misliti, da se je zahodno od štajersko-gorenjske dialektične meje, zahodno od savinjskega dialekta, ohranilo še kaj dialektično štajerskega iz tistih davnih časov, ko je Slovenec prvič stopil na ta tla. In vendar tudi v govorih Črnega grabna, zlasti pa Tuhinjske doline, še danes nahajamo jezikovne elemente, ki s prepričljivo zgovornostjo govorijo, da je tod nekoč živel štajerski naseljenec, ki ni govoril niti gorenjsko niti ne savinjsko, temveč štajersko. Ti elementi povezujejo to področje preko vmesnega, primeroma kasno nastalega savinjskega dialekta naravnost z govori današnjega osrednjega štajerskega dialekta. Katera je ta lingvistična posebnost in kako je mogla nastati oziroma ostati — to pokazati je namen pričujoče razprave.

Kakšna je torej jezikovna slika današnje Tuhinjske doline in Črnega grabna?

Tipični gorenjski dialekt oziroma kamniška varianta vzhodne gorenjščine sega v Tuhinjski dolini samo do Lok oziroma Potoka, torej

kakih 10 km v notranjost doline. Hribovske vasi Ravne, Podbreg, Pra-preče in Snovik nad Šmartinom govore še gorenjski dialekt, dasi so se intonacije tu že izgubile. Do tod imamo med drugim opravka z gorenjskimi intonacijami pa tudi z oksitonezo *meġlā*, *steb̃er* itd. Tu nahajamo seveda tudi gorenjski monoftongični vokalni sistem z vokalnimi ožinami *ê*, *ô* (*trêbax*, *mêsc*, *smarêka*, *lêšank*, *mêt*, *blêt*, *čebêwa*; *môst*, *nôč*, *zôf*, *bôx*, *môš* itd. — Ravne) in sekundarnimi širinami *ê*, *ô* (*žêna*, *čêu*, *têžak*; *nôya*, *rôka*, *kôza*, *môsa* itd. — Ravne), gorenjsko razvojno usmerjenost kratkih vokalov, številne gorenjske konzonantične pojave (*-b > -f*, *tk > xk*, *la > wa*) itd.

V dolini Radomlje sega ta gorenjski dialekt nekako do Prevoj. Črta Prevoje v dolini Radomlje—Potok v Tuhinjski dolini je torej vzhodna meja tipičnega gorenjsko-kamniškega govora.

Vzhodno od te črte pa naletimo že na nove dialektične pojave, ki to področje oddaljujejo od gorenjščine: razlikovanje med rastočimi in padajočimi intonacijami se zgubi; namesto obeh gorenjskih intonacij slišimo tu eno samo: v Črnem grabnu ravno oziroma rahlo padajočo, v Tuhinjski dolini pa padajočo. Povsod ugotovimo tudi akcentski premik *məġlā > mǝġla*, *stəb̃ər > stǝbər*. Gorenjski monoftongični vokalni sistem se razbije, poleg monoftongov v prvotno ali zgodaj poudarjenih zlogih se v sekundarno poudarjenih zlogih pojavijo tudi diftongi, ki se gibljejo na črti *iê*, *iê*, *uâ* *uâ* *uâ* (*ruâka*, *nuâya*, *kuâza*, *yuâra*, *duâl*, *punuâč*, *duâst*, *pukuânc*, *kuâstən*, *na nuâs*; *stiêgn*, *tiêle*, *pitiêln*, *čiêu*, *tiêta*, *čiêsan*, *diêbu* — Šmartin, Steblevk, Tuhinj, Češnjice, Cirkuse, Liplje itd.). Najznačilnejše in najpresenetljivejše pa je to, da se na celotnem področju vzhodno od prej omenjene črte pojavijo tudi centralnoštajerski refleksi za dolgi *ê* in *ô*, namreč *êi* in *ôu*: *kuêin*, *zvêizda*, *mlêik*, *rêis*, *svêiča*, *stêina*, *cêiyu*, *trêibax*, *smrdêit*, *strêixa*, *zaprêit*, *umrêit*, *lêišank*, *smarêika*, *mêisc*, *têidən*, *srêida*, *vêitər*, *snêix*; *nôus*, *nibôu*, *kôust*, *bôus*, *snôu*, *lpôu*, *môust* — Šmartin, Steblevk; *učêih*, *zubêix*, *trêipx*, *kuêin*, *mlêit*, *uhôu*, *ukôu*, *kôust*, *nôuč*, *snôuč* — Češnjice; *zvêizda*, *pêiš*, *snêix*, *ribrôu* itd. — Liplje; *smarêika*, *brêiza*, *brêix*, *urêix*; *nibôu*, *môus*, *kuôu* — Cirkuse; *lêita*, *susêida*, *snêidən*, *puvêidu*, *čuvêika*, *jêidu*, *vêim*, *dêimw*, *nôuč*, *drayôu*, *misôu*, *môust* — Tuhinj; *zvêizda*, *snêix* itd. — Hruševka itd.

Ti so v dolinskih in hribovskih vaseh centralne Tuhinjske doline edini zastopniki praslovanskega *ê* in *ô*, v Črnem grabnu in po vaseh severno od tod (Obrše, Zlato polje, Češnjice, Poljane in drugod) pa se pojavljajo kot sporadična varianta poleg sicer regularnega *ê* in *ô*.

Ko sem ob zapisovanju dialektičnega gradiva za Lingvistični atlas Slovenije po Črnem grabnu naletel na sporadične reflekse $\hat{e}i$, $\hat{o}u < \hat{e}$, $\hat{o}$, sem seveda ta dva pojava takoj povezal v enoten razvojni proces, kot ga imamo v štajersčini, in mislil, da gre za populacijsko premešan teritorij s kasnejšimi selitvami iz centralne Štajerske, kajti na Trojanah in v Št. Gotardu kakor tudi v savinjščini sploh tega pojava ni, kakor je ugotovil že Ramovš. Spričo tega dejstva se mi je zdela ta razlaga edino mogoča. Ko pa sem nato prišel v Tuhinjsko dolino in ugotovil, da na celotnem področju od Buča na zahodu do Jastrobelj onstran Kozjaka na vzhodu pojav $\hat{e} > \hat{e}i$, $\hat{o} > \hat{o}u$ ni več samo sporadičen, ampak regularen, brez kakršne koli izjeme, sem spoznal, da je gornja razlaga nemogoča, kajti celotno to področje ni moglo biti kasneje preseljeno iz centralne Štajerske. Porodila se mi je misel, da gre tu za dialektično sled, ki je lingvistično potrdilo, da sta bila Tuhinjska dolina in tudi Črni graben naseljena s štajerske strani, da so tod nekdanj res živeli ljudje, ki so bili v najožjem sorodstvu s predniki sedanjih centralnih Štajercev, kajti ta tuhinjski pojav veže to področje s centralnoštajerskim $\hat{e}i < \hat{e}$, $\hat{o}u < \hat{o}$.

Ostali mlajši dialektični pojavi, kot so razvoj kratkih vokalov, $la > wa$, $-b > -f$, $tk > \chi k$, $g > \gamma$, maskulinizacija nevter itd., pa družijo tudi ta osrednji del Tuhinjske doline in Črnega grabna z gorenjščino, pri čemer je $-b > -f$ zlasti pri mlajših ljudeh vedno redkejši, čeprav ga še lahko slišimo vse do Špitaliča in Št. Ožbalda podobno kot $\chi k < tk$ ali $\gamma < g$. Vzhodna meja švapanja poteka nekako po črti Slopnik—Belica—Nova reber—Glisnik—Bela—Mala raven—Št. Ožbald, vendar v dolini tudi ta pojav počasi že izpodriva la . V Trojanah in Motniku oziroma Špitaliču vsi tipični gorenjski pojavi s štajerskim $\hat{e}i < \hat{e}$, $\hat{o}u < \hat{o}$ vred izginejo in jih v smeri proti Vranskemu ne slišimo nikjer več. Na črti Špitalič—Šent Ožbald gre torej za izrazito dialektično mejo, kjer se poleg omenjenih zgosti še cela vrsta drugih izoglos fonetičnega, morfološkega pa tudi leksikalnega značaja. Na tej črti se skratka začneja teritorij savinjskega dialekta.

Vendarle je nekaj pojavov, ki so bodisi iz gorenjščine, bodisi iz štajersčine segli preko te črte. Tu naj omenim zlasti razvoj kratkega vokalizma. Pojav $o > \hat{o}/u-$, $e > \hat{e}/i-$ sega n. pr. iz gorenjščine preko Tuhinjske doline in Črnega grabna v Motnik in na Trojanane ter od tod dalje tudi v savinjski dialekt. Še širši radij imata diftongična refleksa za sek. poud. e in o , ki sta lastna tudi centralni štajersčini in sta se po mojem od tam sploh razširila preko savinjskega dialekta na Črni graben in v Tuhinjsko dolino do Prevoj in Lok.

Toda povrnimo se sedaj k refleksoma $\hat{e}i$, $\hat{o}u$! Rekli smo, da sta v centralnem delu Tuhinjske doline regularna, v dolini Radomlje pa sporadična. Na vzhodu se izgubita nekako na črti Strmec—Jastrobļje—Šent Ožbald in popuščata s hribov proti dolini. Na Trojanah, v Špitaliču in Motniku jih ne slišimo več, prav tako ne v ostalih savinjskih govorih, pač pa so regularni zastopniki v centralni štajersčini.

Geografska razvrstitev teh refleksov je torej izredno zanimiva. Tu se bom omejil samo na prikaz Tuhinjske doline, kjer so ti zastopniki regularni:

Kamnik—Loke Buč—Jastrobļje Špitalič—Vransko Centralna Štajerska

$\bar{e}$	$\hat{e}i$	$\hat{e}/\bar{e}$	$\hat{e}i$
$\bar{o}$	$\hat{o}u$	$\hat{o}/\bar{o}$	$\hat{o}u$

O čem nam ti refleksi, razvrščeni kakor so, govorijo? Pričajo nam:

1. Da bi bil člen $\hat{e}i$, $\hat{o}u$ v osrednjem delu Tuhinjske doline v naravnem, neoviranem razvoju govorov nemogoč, da je tam, kjer je, z današnjega stališča tujek, kajti med gorenjskim ter motniško-savinjskim $\hat{e}/\bar{e}$, $\hat{o}/\bar{o}$ ter tuhinjskim $\hat{e}i$, $\hat{o}u$ ni genetične zveze.

2. Da je motniško-trojansko-savinjski $\hat{e}/\bar{e}$, $\hat{o}/\bar{o}$ novost, ki se je kasneje vrinila med tuhinjski in centralnoštajerski $\hat{e}i$, $\hat{o}u$.

3. Da tuhinjska in centralnoštajerska $\hat{e}i$, $\hat{o}u$ izhajata iz iste govorne osnove, oziroma da sta tuhinjska $\hat{e}i$, $\hat{o}u$ izoliran ostanek štajerskih $\hat{e}i$, $\hat{o}u$, ki sta bila nekdanj razširjena po celotnem teritoriju od centralne štajersčine preko savinjsčine do Lok v Tuhinjski dolini in do Prevoj v dolini Radomlje, če ne še naprej proti zahodu.

4. Da je moral biti centralni del Tuhinjske doline dolga stoletja (do 15./14. stoletja) tako rekoč zaprt za promet tako s štajerske kot tudi z gorenjske strani. Promet je na zahodu segel samo do Lok, kajti do tod imamo opravka z gorenjskim dialektom, ki je morebiti prekril prvotno štajersko osnovo, na vzhodu pa od Vranskega do Špitaliča oziroma do kozjaškega klanca, kajti do sem se je razširil savinjski dialekt in prav tako prekril prvotno centralnoštajersko osnovo. Osrednjega dela Tuhinjske doline pa se v teh zgodnjih časih promet ni dotaknil in zato so se tu ohranili najstarejši dialektični vokalni refleksi kot zanimiva okame-nina, ki priča o prvotnem značaju tega govora, o ljudeh, ki so ga govorili, o dolgi zgodovinski dobi, ko je to ljudstvo živelo zase in bilo zato izolirano tako z zahoda kot tudi z vzhoda. Zato torej se je tod ohranil štajerski

jezikovni substrat in ni bil prekrit ali izpodrinjen niti po gorenjščini niti po savinjščini.

5. Da se je promet med današnjo Gorenjsko in Štajersko nekako do 13./14. stoletja vršil preko Črnega grabna in da se je na tem področju samo po tej poti v zgodnji dobi formiral savinjski dialekt. Prav zaradi tega živahnega prometa je bila prvotna štajerska govorna osnova po vaseh Črnega grabna prekrita ali skoraj docela izpodrinjena po gorenjski. Med gorenjskim $\bar{e}/\bar{o}$ ter savinjskim $\bar{e}/\bar{e}$, $\bar{o}/\bar{o}$ je torej genetična zveza, ki drži preko $\bar{e}/\bar{o}$ v dolini Radomlje. Motniško-špitališki $\bar{e}$, $\bar{o}$ sta prodrli sem preko Črnega grabna in Trojan, ne pa po direktni poti Kamnik—Motnik.

O vsem tem nam govorita centralna tuhinjska $\bar{e}i$ in $\bar{o}u$.

Ko pa so se v kasnejšem času (13.—14. stoletje) tudi preko centralne Tuhinjske doline odprle komunikacije, je tudi to ljudstvo zaživeló živahno življenje skupaj z Gorenjci, se usmerilo predvsem v to smer in sprejelo številne dialektične inovacije od njih, ki so ta prvotno štajerski govor naravnost prekrile in spremenile njegovo prvotno podobo. O vsem tem nam govore vsi mlajši dialektični pojavi v tuhinjskih govorih, ki niso več samo centralnotuhinjski, temveč so lastni vsem govorom tuhinjske doline, deloma pa so segli še naprej v savinjski dialekt.

Preden končam, naj omenim še to, da je tudi izguba oksitoneze (*ženà, mǝglà*) ter razlikovanja med intonacijami po celotnem obravnavanem dialektičnem področju verjetno v zvezi s prvotnim štajerskim substratom teh govorov.

Tako je nastala današnja tuhinjščina. Tako si po mojem mnenju lahko razložimo njeno današnjo dialektično podobo.

III

KARAKTERISTIKA IN KLASIFIKACIJA GORNJESAVINJSKIH GOVOROV

Iz Ramovševih dialektoloških del je znano, da je vzhodni sosed gorenjščine štajerski savinjski dialekt. Vzhodna meja gorenjščine, ki poteka po bivši kranjsko-štajerski deželni meji od Okrešlja preko Ojstrice na Črnilce; Menino planino in Čemšeniško planino, je hkrati zahodna oziroma jugozahodna meja savinjskega dialekta. Na severu segajo savinjski govori do bivše koroško-štajerske deželne meje, poteka-joče po vrhovih Savinjskih Alp od Okrešlja na Olševo in Raduho, od tod pa preko Travnika na Št. Vid in Uršljo goro. Severovzhodna oziroma